

Фролова Ю.

Асистентка

Кафедра архітектури та реставрації

Національний університет «Львівська Політехніка»

РЕСТАВРАЦІЯ ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ ФОРТЕЦІ КІЛІЯ ЗА ІКОНОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ 1770 ТА 1794 РОКІВ

Анотація. Статтю присвячено підходу у відновленні зовнішнього вигляду фортифікаційного об'єкту, який вже більше двох століть зруйнований та відображений лише у іконографічних джерелах. Автор систематизує дані щодо візуального-художнього наповнення історичного простору середньовічної фортеці-міста Кілія. Літографічні джерела надають умовний художньо інтерпретований вигляд простору зі збереженими візуальними домінантами. Уточнення та співставлення з послідовними плануваннями виявило значну розбіжність між іконографічними джерелами. Креслення початку ХІХ століття містять правдиву масштабність елементів фортифікації середньовічної фортеці Кілія, які збігаються з документальними замальовками кінця ХУІІІ століття. З проаналізованих зображень та планувань було синтезовано данні щодо вигляду та конфігурацій окремих елементів фортифікаційних укріплень (башт, брам, стін, бастіонів) та зведені в табличну форму.

Ключові слова: фортеця, укріплені лінії, фортеця Кілія, османська фортеця, укріплені міста.

Дослідження історичних міст та селищ Півдня України необхідна стратегія відновлення цілісності історичного розвитку регіону. Збереження соціокультурного різномайття та архітектурної спадщини різних епох та їх відображення у просторі сучасних міст – важливий крок у становленні культурної ідентичності. Можливість уточнення та моделювання історичних архітектурних об'єктів, їхня локалізація та деталізація поглиблюють семантичні значення та уявлення міського простору. Важливі історико-топографічні дослідження С.В.Паламарчук [1], Ф.Петрунь [2], В.В.Сапожнікова [3], М.Є.Шлапак [4], В.Остапчук та К.Фінкель [5] окреслюють послідовність та історичну обґрунтованість змін теренів фортифікацій та укріплених міст Півдня України доби політичних протиріч, ХУІІІ -ХІХ ст.. Археологічні дослідження останніх 20 років, які проводять міждисциплінарні програми УАН Археології під керівництвом С.О.Біляєвої [6] та В.В.Сапожнікова [3] публікують детальні

матеріальні свідчення: залишки будівель, предметів побуту та промислової діяльності. Накопичено достатню кількість джерел, проектних матеріалів та архітектурно-обмірних креслень, щоб почати процес моделювання фортифікаційних споруд, відходячи від норративно описового методу до проєктивного моделювання, інтеграції споруди у візуальний простір сучасного міста.

Метою даної статті є окреслити метод роботи з наявними літографічними та описовими джерелами задля моделювання архітектурного простору фортеці Кілія у період з 1770 по 1790 років. Використовуються матеріали доступні по датуванню з 1770 років по 1830-ті, в яких відображено просторові та візуальні зміни фортифікаційних споруд міста Кілія, та нарративні джерела ХУІІ -ХУІІІ століть. Моделювання терену Кілія з оточуючим середньовічним містом надає інформацію щодо масштабу фортифікаційного об'єкту, ступінь її просторової зміни та руйнації, місцезнаходження об'єктів середньовічного фортифікаційного будівництва у просторі сучасного міста Кілія.

Спроба моделювання середньовічної фортеці Кілія за літографічними та описовими джерелами ХУІІІ століття. На загальний огляд поки що представлено єдину спробу моделювання простору середньовічної фортеці Кілія. Зображення проєкту автора Е.Гостинського було опубліковано М.Шлапак у монографії 2016 року [4]. Автор спроби тривимірної моделі ставив на меті відтворення конфігурації фортеці з прив'язкою до терену сучасного міста Кілія, також були розроблені деякі фрагменти споруди. Через брак проєктної документації та джерельної бази підхід до моделювання виявився хибним з перетином різночасових елементів фортифікаційної розбудови, стилістично та просторо невірних. Також в загальному доступі є декілька зображень з літографій, які були попередньо зухвало редаговані задля підкріплення псевдоісторичних подій. Такі ілюстрації слугують розповсюдженню викривленої історії розвитку фортеці Кілія та передусім стимулюють поглиблювати дослідження архітектури фортеці.

Середньовічна фортеця Кілія є повністю знищеною, та територія її обмежена забудовою сучасного портового комплексу, майже не можливо оглянути залишки фундаментів історичних будівель. Портовий елеватор поглинув під своїми фундаментами залишки полігонального бастіону, де свого часу розташовувалась цитадель. На планувальних кресленнях портової ділянки збережена єдина споруда попереднього історичного періоду – дзвіниця Собору св.Єлизавети, перебудованої мечеті - , яка наразі є маркером для локалізації історичних планувань.

Аналіз опублікованих літографій. У цифровому архіві SLUB опубліковано перше видання «Reisen von Wien uber Belgrad bis Kilianova» [7]

авторства Ніколаса Ернста Клеманнса, який мандрував до Західного узбережжя Чорного моря, до Кілії у 1768-1770-х роках. Повернувшись з подорожі, він у 1774 видає перший примірник книжки на голландській, а потім – на німецькій мові. Відомо, що ілюстрації були підготовлені вже після перевидання першої версії нарисів. Автором літографій був F.C.Berndt, який відобразив вигляд міста та фортеці за описом та чітким супроводом автора. Через те, що під час подорожі сам Н.Е.Клеманнс не замальовував панорамні види, отримані малюнки мають значні інтерпретації європейцем простору османського міста. Дана книжка була перекладена та надрукована у Санкт-Петербурзі у 1783-му році під назвою «Клеманово путешествие из Вены в Белград и новую Килию» [8], але екземпляр, який зберігається у бібліотеці НУ ім.Мечнікова, не містить ілюстративного додатку, хоча оригінал містив великоформатні чорно-білі аркуші панорам 8 міст-портів, які побачив мандрівник.

На розвороті панорами (далі – літографія №1) зображено укріплене стінами та баштами ядро міста з домінантою громадської споруди та акцентом – збільшеним у просторі мінаретом. Відносно горизонту ядро розташоване на підвищенні та має огорожу уздовж берегової лінії, ймовірно, межі оборонного поля фортифікації. Високі башти - прямокутні, а ті, що по висоті пропорційні стінам, більше схожі на круглі бастеї. Обороні стіни та башти мають зубці та бійниці у один та два рівні, співвідношення висот стін та башт $1 \div 2$. Споруди, які знаходяться у укріпленому ядрі міста, мають двосхилі дахи та фронтальні завершення на стріхах. Також, споруда, яка за масштабом є домінантною, має великі віконні отвори, що могли бути зовнішньою галереєю громадської споруди (караван-сараю або палацу).

Друга частина панорами зображає середмістя, найбільше розбудована частина якої знаходиться з Заходу від фортифікації. Композиційно середмістя розташоване нижче фортифікаційного ядра, на плоскій береговій лінії. Середмістя щільно забудоване одно та двоповерховими будинками, які мають двоскатні дахи, та озеленене. Серед однорідних прямих ліній чітко відрізняються сферичні куполи громадських споруд та вертикальний ритм мінаретів. Купольні дахи з шпилем півмісяця, одно балконі мінарети, «олівці», - характерні елементи османського міського простору та традиційні споруди 17-18 століття.

Композиційно ідентичним до вище згаданої літографії є зображення датоване 1790 роком [4], [9], яке опубліковане разом із планом-схемою осади міста Кілія у двох варіантах кольоровому та чорно-білому (далі – літографія №2). Першим, що свідчить про значні художні зміни, є зміна положення глядача відносно об'єкту спостереження. Панораму розгорнуто на декілька градусів на Південь, таким чином візуально змінилась площа міста та фортеці. Було змінено архітектурні деталі башт, додані машикулі, два ряди потрійних бійниць; стіни

збільшили кількість однорядних бійниць; просторові пропорції та плани башт майже не змінено, за винятком башти №5, яка має прямокутний план. Громадська споруда фортифікаційного ядра набула рис палацової архітектури (пропорції та кількість поверхів, ритм вікон).

Середмістя майже не змінило наповнення містобудівних елементів та домінант. Кількість мінаретів ідентична (8 в середмісті та 1 у фортифікації), але змінено висотні пропорції таким чином, що з трьох акцентних на Літографії №1, на Літографії №2 вже п'ять. Також змінена форма традиційної османської купольної споруди у центрі зображення: додано барочну сигнатурку та збільшено висоту шпиля з полу місяцем. Інші характерні риси панорами (ландшафт та рельєф місцевості) повністю взяті з Літографії №1. Таким чином, документ, зберігає мий в Румунському Державному Архіві, є інтерпретована копія попереднього документа, з наданням першому європейських архітектурних (рис.1).

Оглянуті літографії мають художній «відтінок» османського культурного простору, наявні характерні елементи архітектурно-просторового наповнення міського простору та масштабність елементів. Дані ілюстрації створювались під впливом накопичених вражень людини, яка була присутня на терені огляду. Важливим також є часткове співпадіння з планувальним кресленням 1770 року, який розширює композиційні властивості фортеці Кілія. Н.Е.Клеманнс скоріш за все передував на значній відстані від міста Кілія, що дало йому змогу роздивитись повну панораму фортеці та середмістя. Кількість зображених башт на літографіях співпадає з кількістю видимих башт переднього плану панорами, розташування одного акцентного мінарету в центральній частині фортеці (рис. 1).

Суттєво відрізняється від літографічних зображень аксонометричний малюнок міста Кілія, датований ще 1770 роком, який надає більше інформації з архітектурно-просторової організації терену міста та його основних елементів (рис.2). Дане зображення опубліковано М.Е.Шлапак та детально проаналізовано [4], [9]. Документ містить план міста-фортеці та розрізи північно-західної кутової башти, розріз рву та башти цитаделі. Масштабування плану та співставлення його з пізнішою версією планування виявило значний розбіг параметрів елементів фортифікацій (було використано план фортеці автора інж. Ф.Кауффера датоване 1794 роком). За планом 1770 року брами та башти є збільшеними у фактичних розмірах, відсутні дахи на баштах (t5, t8, t10, t19), також наявні два прямокутних бастіона, які відсутні на послідуєчих кресленнях (рис. 2). Основна перебудова фортеці проходила у 1768 році та здебільшого стосувалась перебудові башт під потреби гарнізону та зберігання пороху. Відомо, що на момент інвентаризації 1767 року 5 башт були в стані руїни та не

підлягали використанню [10]. Локалізація даних об'єктів ускладнена також відсутністю прямого топонімічного наслідування назв у наступних планувальних кресленнях та розбіжності у тлумачні, адже не всі назви башт та брам походили від прямого їх призначення. Спираючись на дослідження І.Карашевич присвяченому фортеці Аккерман [11], було зроблене маркування елементів фортифікації та їх прив'язка до топонімів. (рис.3)

Ще одним вагомим документом у відтворенні зовнішнього вигляду фортеці Кілія до перебудови її в 1790-х рр. є малюнки створені Михайлом Матвійовичем Івановим¹, який з 1780 року служив при генерал-аншефі Г.А.Потьомкіне та відвідав Бессарабію та Буджак. [12], [13]. Він виконує поручення художньої документації оточення, ландшафтів та воєнних подій, збірки акварельних зображень публікуються у альбомах 1782², 1782-1790³, 1785 та 1787⁴, 1790 -1791⁵, які нині зберігаються у РМ та Третьяковській галереї. М.М.Іванов -- представник класичної художньої школи, засоби якої є чітке, ясне та виразне відображення оточення у поєднанні з документальною точністю ландшафтів, будівель та подій [14]. Для відновлення зовнішнього вигляду фортеці Кілія будуть використані опубліковані малюнки з третього альбому датовані кінцем 1780-х років [15], [6]. Крім того, що малюнки передають просторову конфігурацію башт та брам, співвідношення висоти стіни та вежі, на них також чітко зображено висотне домінування цитаделі у загальному просторі фортифікації. З описів Евлія Челебі також відомо, що цитадель знаходилась на пагорбі, але фактично від даного опису важко передати композиційний характер фортеці. На одному з малюнків панорамного розкриття фортеці прослідковується залежність висот між баштами з Заходу та Півдня. Так башти t1 та t2 нижчі від башт t3 та t4, співвідношення параметрів плану до висоти 1:2 та 1:1.5 (10-12 та 8-10 м.). Також по зображенню можливо орієнтовно прийняти висоту стіни та башт Зовнішньої Фортеці. Водяна брама зі східної сторони не має башти і зображена отвором у стіні з незначним виступом від площини. Башта Vt7 циліндрична на прямокутному фундаменті.

Опис фортеці Кілія за джерелом ХУІІ ст., який використано для порівняння з літографічними джерелами. Евлія Челебі, мандрівник та султанський розвідник, за 100 років до створення відомого аксонометричного планування міста відвідав Кілію та занотував її стан [16]. За його оглядом фортеця мала схожу з Ізмаїлом та Аккерманом планувальну форму – коло; складалась з двох частин: великої фортеці та цитаделі; північна сторона фортеці, мала трирядну укріплену стіну, південна – дворядна; згадані башти на фундаменті: башта Візира, Червона башта, башта Коменданта, Тюремна башта, Плоска башта, башта-маяк, башта Мелека Ахмед-паши, башти мали гострі шапки та біли вкриті тесом чи дранкою [16]. «Зовнішня Велика фортеця мало 4 брами. З західної сторони – дворядні металеві, відкриваються в великий посад. З

двох сторін брами -дві башти. Інші брами (три) потайні і виходять у різних місцях до берега Дунаю. Їх називають Водяні брами. Від цих воріт в середині фортеці йдуть рви, зверху вкриті дошками. В середині фортеця поділена на 150 ділянок у шаховий порядку. Вуличний настил зроблено з колод, а під вулицями прориті в усю довжину глибокі, у зріст людини, широкі круті рви, зверху вкриті мостовінами. Під час облоги мостовіни розбирались мешканцями, рви заповнювались водою з Дунаю. У рвах містились амбразури з пушками та рушниці. Кутові вуличні будівлі використовувались як оборонні споруди та були укріпленими. З чотирьох брам фортеці Цехова брама, Тютемна башта та брама, яка веде у посад, панує завжди поживалення, через те що вони розташовані зі сторони суші. А що стосується двох брам, які розташовані на березі Дунаю, то це маленькі Водяні брами».

Складність локалізації об'єктів пов'язана з прямим тлумаченням османських назв та обмеженими свідченнями, щодо перебудов та змін фортифікаційних укріплень. За описом Евлія Челебі відомо про існування 14 башт, які відображенні у планування 1770 року. Узагальнені назви надано у табл.1. за дисертаційною роботою Işık Ertekin [10]. Чотири назви локалізовано, інші мають розбіжності у тлумаченні та згаданих рисах, також фортеця з середини ХУІІ століття двічі укріплювалась та окремі споруди перебудовувались. Імовірно, що опис османського мандрівника також може бути сумарним художнім враженням від перебування на терені фортеці.

Інші мандрівники не лишали настільки детального художньо-архітектурного опису фортеці, хоча значна кількість маршрутів проходила повз середньовічне місто-порт.

Локалізацію башт та прив'язку топомінів можливо провести по плану 1794 року інженера Ф.Кауффера, який запропонував проект перебудови та посилення османського опорного пункту на Дунаї, замінивши середньовічну фортецю на новий земляний полігональний форт. На одному з перших варіантів креслення нанесена планувальна структура середньовічної Кілії, позначені деякі назви з голосовою транслітацією (не всі назви співвідносяться з їхнім оригінальним написання) [3]. План детальний, конфігурації башта та брам співпадають з попереднім документом 1770 року: наявні восьми та шестикутні башти, прямокутні бастіони та дві великі башти головної брами, трьохчасна оборона стіна, абрис рвів та дороги. Також можливо ідентифікувати три водні брами. На кресленні також фрагментарно присутні плани забудови та квартальна парцеляція. Фортеця мала бути повністю зруйнованою для подальшого оновлення, тому збережені споруди мали використовуватись для тимчасових потреб. Також на кресленні 1913 року, виконаному Кілійської інженерної командою, наявні деякі споруди середньовічного періоду: восьмикутна башта

(Ст6) в подальшому використовувалась як сарай; перша та друга башти головної брами зовнішньої фортеці (Ст15, Ст14) які використовують як порохові погреба; башта Ст13 – так само; збережено також прохід до Дунаю Сg3; брамова вежа Вt6 імовірно була використана як фундамент до нової споруди; башти цитаделі At3, At1 та магазин в подальшому використовується як кам'яні порохові погреба.

Подальша робота над реставрацією зовнішнього вигляду фортеці. Наявна велика кількість опублікованих іконографічних джерел періоду після 1795 року, коли середньовічна фортеця Кілія була повністю перебудована на новий полігональний бастионний форт. Фрагментарні креслення середньовічних башт показані умовно, вже після часткової руйнації висоти споруд та не можуть надати детальних інженерних рішень щодо вигляду та планування. В подальшому будуть використані матеріали фортець, які в той самий період також були перебудовані або укріплені османами. Важливим також є співставлення з існуючими зображеннями М.М.Іванова, для систематизації художніх засобів османської архітектури. Фортеця Аккерман, Бендери, фортифікаційна система Хотина є аналогами для запозичення малюнку кам'яної кладки та співставлення параметрів фортифікаційних елементів. Окремим завданням буде моделювання вигляду сакральних та соціокультурних споруд середньовічного міського простору, які є типовими за загальними параметрами для цілого регіону.

Висновок. Відновлення зовнішнього вигляду зруйнованого фортифікаційного об'єкту в межах доступних та опублікованих джерел є спробою вловити той самих художній відтінок Середньовіччя, який притаманний малюнкам М.М.Іванова. Дана візуально-просторова реконструкція спирається тільки на іконографічні та фрагменти описових джерел, які також є обмеженими ресурсами для відновлення цілісного вигляду середовища. Відсутні на даний момент свідчення щодо оздоблення укріплених стін, адже на прикладі фортеці Хотинь та Аккерман, червоно цегляні орнаменти були характерним елементом художньо-семантичного образу фортеці; детальні описи башт та брам, конструктивні рішення. Можливо в подальшому дослідження буде доповнене.

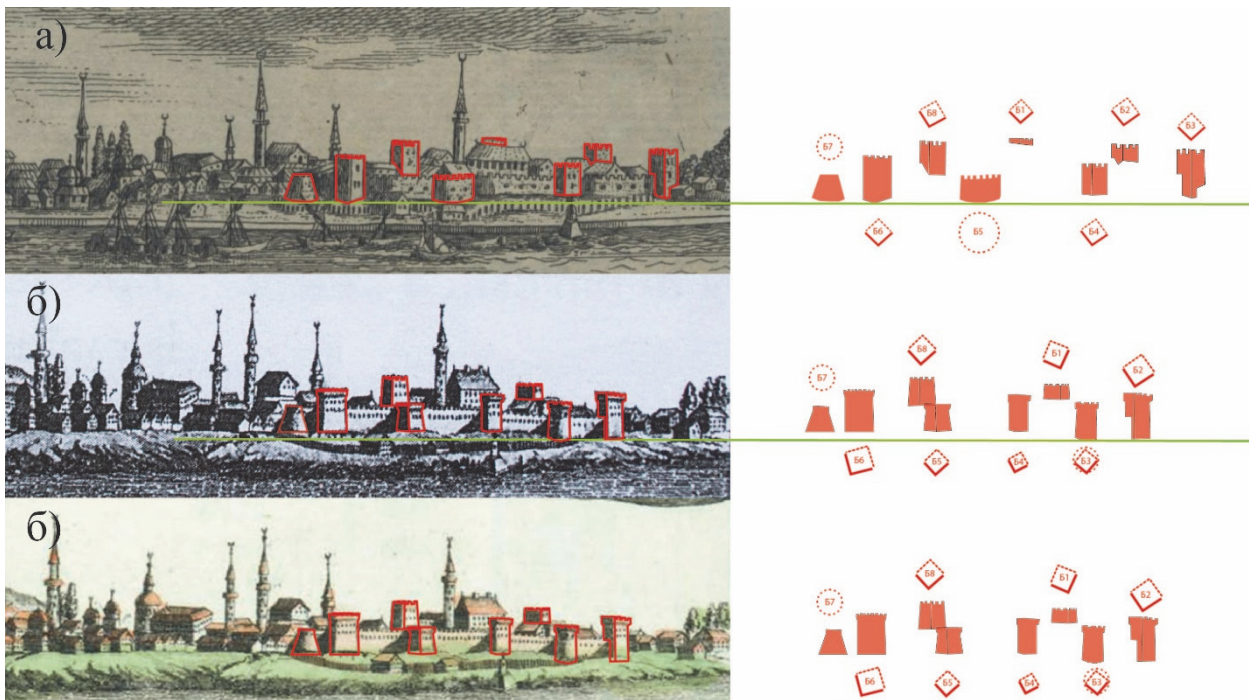

Рис. 1. Порівняння Літографії №1 (а) та Літографії №2 (б, чорнобіла та кольорова).
Схематичне зображення башт для порівняння.

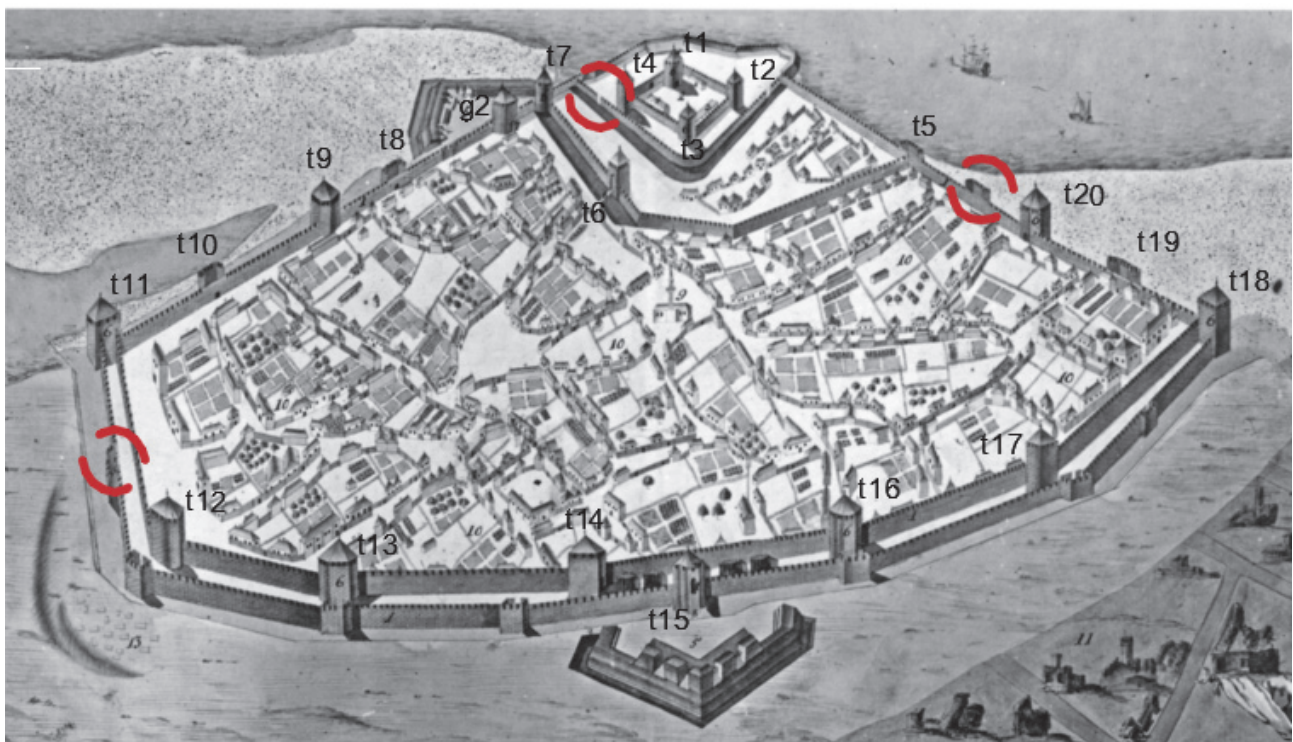
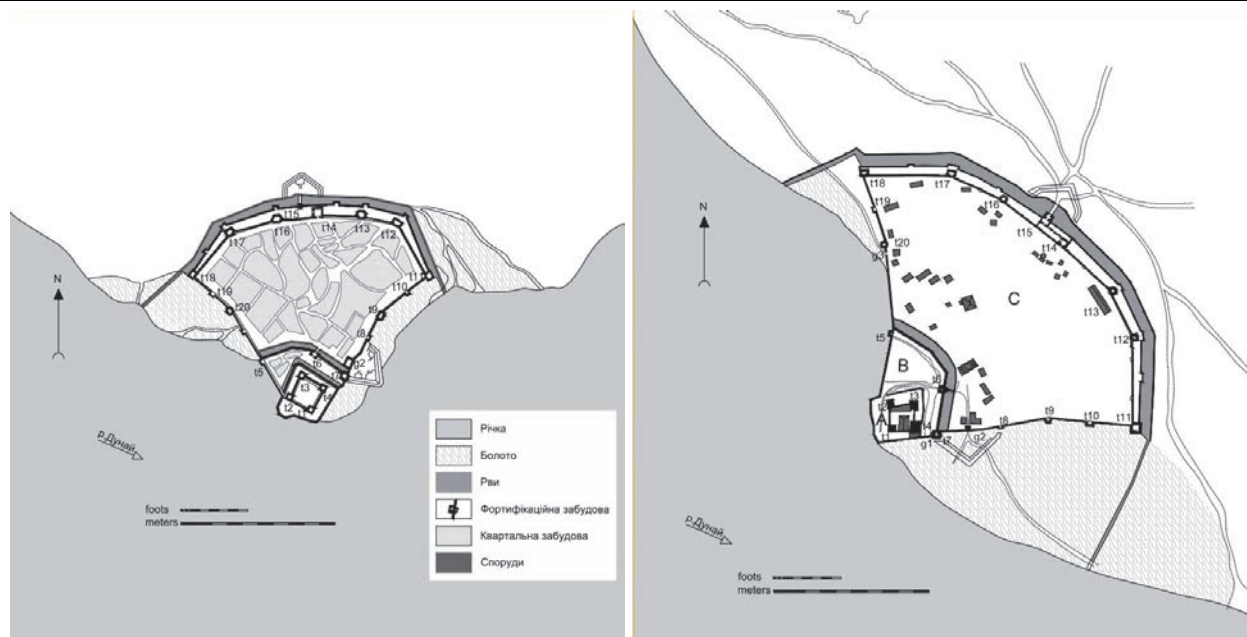

Рис.2.. Аксонометричне зображення фортеці Кілія 1770 року з маркуванням башта та брам.

А

Б

Рис.3. Планування фортеці: А – за плануванням 1770р.; Б – за плануванням 1794 року (автор Ф.Кауффер).

Табл.1. Назви башт та брам, переклад, параметри та маркування.

№	Оригінальна назва споруди // За описом Евлія Челебі	Переклад на українську мову // та назва визначена на креслені Ф.Кауффера	Параметри за кресленням 1794 року Ф.Кауффера	Маркування об'єкту на схемі плану 1794 року
1	Gedik Ahmed Paşa Kulesi// Medik Ahmed Paşa Kulesi	Вежа Гедіка Ахмеда-Паші // Kauffer – Ahmet paşa Koulessy Укріплена в 1768р.	План 7х7 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Ct11
2	Bab-ı Kebir (Büyük kapı kulesi): Kalenin zindanı bu kulenin içinde bulunmaktaydı. // Zindan Kulesi	Баб-і Кебір (Велика вежа-брама): Підземелля замку розташовувалося в цій вежі. Укріплена в 1768р.	План 8х6 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Ct15
3	İkinci Büyük Kapı Kulesi	Друга Велика Башта з брамою // Kauffer – Vujuk Karouni Укріплена в 1768р.	План 6х6 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Ct14
*	Yarağı Kulesi// Руїна на 1770р.	Шерстяна Башта	Не локалізована	
*	Cebel Kulesi	Башта Чебель (болгарське містечко)	Не локалізована	
4	Fener Kulesi // Fener Kulesi	Башта-маяк	План 4х4 м. Висота 8-10 м. Форма прямокутна	At1
*	Erzen Kulesi // Руїна на 1770р.	Башта Ерзен (албанська річка)	Не локалізована	
*	Arap Kulesi// Руїна на 1770р.	Арабська Башта	Не локалізована	
5	Bab-ı Sagir (Küçük Kapı Kulesi)	Баб-ь Сагір (Вежа – мала брама) //	План 6х5 м. Висота ? м.	Vt6

		Каuffer - Kutchuk Kapı	Форма прямокутна	
6	Sephane Kulesi	Башта боєприпасів //	План 6х6 м. Висота 10-12 м. Форма прямокутна	At4
7	Tophane Kulesi // Руїна на 1770р.	Башта Збройова // з пушками Відремонтовано в 1768-1769 гг.	План 5х4 м. Висота 10-12 м. Форма прямокутна	At3
*	Fil Kulesi //Руїна на 1770р	Башта слона	Не локалізована	
*	Daru (Darı) Kulesi	Дару (просо) башта	Не локалізована	
8	Ağa Kulesi: Ateşli silahlar ve topların konulduğu kuledir. the black gunpowder used for firearms and cannons	Башта Ага (де розміщена вогнепальна зброя та гармати) Перебудована 1768 році	План 5х3 м. Висота 8-10 м. Форма прямокутна	At2
9	Kanlı Kule	Кровава Башта // Тюремна	План 6х5 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Ct18
*	Kızıl Kule	Червона Башта	Не локалізована	
11	Dizdar Kulesi	Гарнізонна Башта	План 5х5 м. Висота ? м. Форма прямокутний бастіон	Vt5
*	Yassı Kule	Плоска (Яссі) Башта	Не локалізована	
13		Цехова вежа	План 5х5 м. Висота ? м.	Vt7
**		Водяна брама	-	Bg1
**	-	Водяна брама	-	Cg2
**	-	Водяна брама	-	Cg3
	-	Елемент куртини	План 1х3 м. Висота ? м. Прямокутний бастіон	Ct8
	-	Елемент куртини	План 3х3х3 м. Висота ? м. Трапецевидний бастіон	Ct9
	-	Елемент куртини	План 2х5 м. Висота ? м. Прямокутний бастіон	Ct10
	-	Башта	План 5х3х2х2х4 м. Висота ? м. Шестикутова вежа	Ct11
	-	Башта	План габарит 5х5 м. Висота ? м. Восьмикутова вежа	Ct12
	-	Башта	План габарит 5х5 м. Висота ? м. Восьмикутова вежа	Ct16
	-	Башта	План 6х3х2х3х3 м. Висота ? м. Шестикутова вежа	Ct17

	-	Елемент куртини	План 1x4 м. Висота ? м. Прямокутний бастион	Ст19
	-	Башта	План габарит 5x5 м. Висота ? м. Восьмикутова вежа	Ст20

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК:

- [1] С. Паламарчук, *Забытая земля: историческая область Бессарабия*, Одесса: Астропринт, 2008.
- [2] Ф. Петрунь, "Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу," *Східний світ*, no. 6, p. 155–175, 1928.
- [3] И. Сапожников, «Материалы для изучения крепостей Бессарабии (1807-1820 гг.),» *TYRAGETIA*, pp. 97-116, 2016.
- [4] M. Şlapac, *Cetaştile bastoinare din Moldova (sfârşitul al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea)*, Chisinau: Editura ARC, 2016.
- [5] Finkel, C., Ostapchuk V., "Outpost of Empire: An Appraisal of Ottoman Building Registers as Sources for the Archeology and Construction History of the Black Sea Fortress of Özi," *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, no. 22, pp. 150-188, 2005.
- [6] С. Біляєва, *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.)*, Київ: Університет "Україна", 2012.
- [7] N. Kleemanns, *Reisen von Wien uber Belgrad bis Kilianova*, Leipzig, 1774.
- [8] Клееманово путешествие из Вены в Белград и новую Килию, Санкт-Петербург, 1783.
- [9] А. Красножон, *Фортифікації Півдня України*, 2017.
- [10] I. Ertekin, *KİLİ KALESİ (1767-1792)*, EDİRNE, 2015.
- [11] І. Карашевич, "Застосування гіс-технологій для вивчення ансамблю аккерманської фортеці," *Наукові записки*, pp. 218-225, 2014.

- [12] О. Капарулина, "Художник-академик при светлейшем князе. Путевые альбомы Михаила Матвеевича Иванова в собрании Русского музея," *Наше наследие*, no. № 86, 2008.
- [13] В. Філас, «Візуальне освоєння Північного Причорномор'я в останній чверті XVIII,» 2018.
- [14] Швец, Є.Г., Солодова Е.А., «"Виды местностей"-визуальный документ военных и научных экспедиций и эстетическая программа своего времени. Михаил Матвеевич иванов,» *Таврический научный обозреватель. Искусствоведение*, № № 2(7), pp. 142-145, 2016.
- [15] M. Şlapac, «Cetatea bastionară de la Chilia,» *ARTA*, pp. 16-24, 2016.
- [16] Э. Челеби, Книга путешествий, т. 1, Москва: Издательство Восточной Литературы, 1961.

Abstract. The article is devoted to the approach of restoring the appearance of a fortification object, which has been destroyed and reflected only in iconographic sources for over two centuries. The author organizes data on the visual and artistic content of the historical space of the medieval fortress-city of Kili. Lithographic sources provide a conventional artistically interpreted view of the space with preserved visual dominants. Refinements and comparisons with subsequent planning revealed a significant discrepancy between iconographic sources. The drawings of the early nineteenth century contain the true scale of the fortification elements of the medieval fortress of Kili, which coincide with the documentary sketches of the late eighteenth century. From the analyzed images and layouts, data on the appearance and configurations of the individual elements of the fortifications (towers, gates, walls, bastions) were synthesized and tabulated.

Keywords: fortress, fortified lines, Kilia fortress, Ottoman fortress, fortified cities.

¹ Пейзажист, військовий документаліст та «художник мандрівник» 18 століття. Відомий документальними зображеннями Крима, Кавказу, Молдови, Турції та Швейцарії. Збережені три альбомні збірки малюнків та серія олійних полотен.

² Збірка альбомів, присвячені Арменії та Грузії (ГРМ. Инв. № р30001–р30093.) (Капарулина, 2008)

³ Збірка пейзажних малюнків присвячені альбом видами обширних білоруських маєтків Г.А.Потьомкіна, розташованих на початку р. Дніпра та Західнох Двіни (ГРМ. Инв. №№ р30094–р30174) (Капарулина, 2008)

⁴ Дві серії дорожніх малюнків, які присвячено подорожі Катерини II по річці Мсте та Вишневолоцькій водній системі та до Криму. Останній ймовірно втрачено [12]

⁵ 1790 Зображені молдавське місто Ясси, фортеця Бендери. 1791 – зображення Кілії, Ізмаїла, Галаца та Гуж.